

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3040 Çağdaş Hakas Edebiyatı
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

1940 чыллардагы (Илбек Адалыг чаа тузындагы) хакас драматургия

40 чылларның пастагызында хакас драматургия наа ла тилирінің наа синіне көдіріл сыххан: пастагызын на көп планның драма произведениелері чарыхха сыхханнар — М.С.Коковтың «Акун», А.М.Топановтың «Алаахтыртхан Хорхло». Таланттыг поэт, драматург М.С.Коковтың ирте чуртастан парыбысханы (январь 1941 ч.) хакас чонына улуғ чідіріг полған. Иди чаа чылларындагы хакас драматургиясында чалгыс А.М.Топанов тоғынча. Ідök чааның пастагы айларында фронтха писательлер, актерлар паза пасха даа искусство тоғынчылары парыбысханнар.

Чаа чылларында национальной театр уғаа тың наа хакас тілінең пазылған пьесалар киректеен. А.Топанов, театрда режиссер паза актер полып тоғынып, чаа темазына чарыдылған пір акттыг нинче-де ойын пас салған: хакас тілінең — «Чиит матыр» (1941), «Хан үчүн хан» (1942), «Молат чүректер» (1942), «Родина үчүн» (1942), «Хакас чонның оолгы» (1943), «Хызыл Дондагы матырларға» (1944), «Өс алғаны» (1945); орыс тілінең - «Как прусак попал впросак» (1941).

1941 чылда чарыхха сыххан А.М.Топановтың «Чиит матыр» пьесазында чиит кизілернің (хакас хыстың паза украинец оолның) фашисттердең тоғыр күрезии чарыдыл парған, хайзылары чааның пастагы күннерінде немецтернің холына кір парған Белоруссияда пол парғаннар. Махачы хыс партизаннарзар сығып алча. Чиңіс учүн совет чонының сыдамагы паза посты айанмааны - «Чиит матыр» драманың өөн темазы полча. Ыырчыларның омаларында автор уғаа хазыр паза чабал хылыхтарны чарытча. Оолағас-связисттің чооғынаң піс фашисттернең аал чуртагчылары чох иділгенін (ипчілерні паза палаларны тіріге чыып салғаннар) піліп алчабыс. Пьесада өөн хайыг Илбек Адалыг чаа тузындагы хорығларына айландырылча. Матырлар схема оңдайынаң хоостал

парғаннар, оларның чооғы, тудынызы, хылығы алынча чарыдылбинча. Пьесада оларның аттары даа пирілбинче. Автор Чир-суу үчүн подвиг итчеткен чонның патриот көөн көзідерге сиренген. Че, матырларның омалары схема ондайынан пирілген полза даа, паза пүдүн ома чох полза даа, А.М.Топановтың произведениезі, чаа чылларындағы пасха даа пьесалары чили, ол тустарда улуг орын тапхан: көрігчилер постарының махачы чаачыларнаң хада-пірге полчатханын, тылның паза фронттың хада-пірге полчатханын пілінерге хынғаннар.

А.М.Топановтың чаа чылларындағы пьесалары драматургия законнары хоостыра пазылбааннар, композиция саринаң, талазыг паза хылыхтарны чарыдар саринаң читіре иділбееннер. Оларда пастағы орынға героизмнің көдірілізі турғызылча. Автор «Хакас чонның оолгы» пьесада чиит хакасты Кай Тюримовты, артдивизионның командирін, көзіт салған, хайзының омазында Чир-суу үчүн күрезер чаачының иң чахсы сарилары киріл парғаннар. Пьесада Тюримовты аймах-пасха национальностыг андагох махачы чаачылар ибірчелер. Пу ондайнаң, мында пір тиксі махачы матырның омазы, чааласхан чонның пірге алынған омалары пүдірілче.

Удаа А.Топановтың пазылар пьесаларның материаллары, оларның сюжеттерінің өөні фронттағы хорылыстардаңар газеталардағы статьялар полчаңнар. Иди, Дондағы хызыл комсомолецтернің подвигтерінеңер газетадағы статьяға төстеніп, А.Топанов «Хызыл Дондағы матырларға» тіп пьесаны пас салған. Чиит чаачы хыстың Зоя Космодемьянскаяның подвигінеңер хыгырып, ол «Хан үчүн хан» тіп пьесаны пас салған. Пу пьесада хакас чаачы ыырчының тылында көзиділ парған. Ол Украина чиріндегі пір аалның хыринда хайынчатхан партизаннар отрядының командирі полча. Партизаннарның командирі пьесанын тоозылғанында, фашисттернің холындағы аалзар аның чаачылары киргенде, іле сых килче. Пу аалда ыырчының холында командирнің чахиин толдырған партизан отрядының чаачызы Таня Солнцева полған.

Командир-хакаснаң усталған партизаннар отряды пу пьесада фашисттердең тоғыр күрезіг апарчатхан сыдамахтыг паза пик пір чөптiг күс

чіли көзіділче. Немецтер командирнің фронттың линиязын кис парыбысханын, партизаннар отряданаң устаанын паза махачы, хыйға, чідірінмес совет офицер полғанын пілгеннер.

Че совет чаачының махачы хылии иң толдыра фашисттернең чох иділген комсомол хыстың Тая Солнцеваның омазында чарыдыл парған.

Чаа чылларындағы пьесалар ол тустағы сынында полған хорылыстарны чарытханнар. Оларның иң кирек, өөн сари, XX чүс чылның 20 чылларның хакас драматургиясындағы чіли, табырах пазылары полған. Олар пу тусха иң кирек паза актуальнай полғаннар, көрігчїлернің күрезіге паза тоғысха көннїлерің көдіргеннер, чир-суғчыларының фронттағы подвигтерін сабландырғаннар.

А.Топановтың чаа пьесалары — ол тустың чахии паза ол тустағы чуртастың кирексїнізі. Пу драмаларның хоос синї пір тиң нимес, че олар хакас драматургиязының өөзінінїң паза тилеенїнінїң тархынын үгренерїне пос тузазын таныхтапчалар. А.Топановтың чаа драмаларын көрглеп паза паалап, таныхтирға кирек, 1930-1940 чылларда литература тїлі наа ла тилїп сыххан паза театрда пьесалар, 1950 чылларнаң паза пўўнги күннең тиңнестїрзе, саңай пасха синде турғызылғаннар. Че чаа тузында авторның пьеса пазар материал пай полбаан, удаа ол газетадағы статьялар, хабарлар паза радио искїріглерї полғаннар. Аның пьесаларының көп читпес сарилары пар полза даа, оларның көбізі драматургиның фундамет полғаннар, хайзыларына төстенїп, соонаң наа пьесалар төрїп сыхханнар. Илбек Адалығ чаа паза тылдағы паза фронттағы подвигтер темалары, чаадаңар пьесалар, прай совет драматургиясында чїли, соонаң, онча чыл пазынаң чарыхха сыхханнар: махачы иргї тусты оңарылып алар үчўн паза аны хоос омаларда, оларның істїндегі сағыссырастарында паза ачиинда көзїдер үчўн тус кирек полған.

Чаа соондағы чыллар Хакасия, прай странаға чїли, чонның хонии көдірїлген тус полған. Литература тиксї чонның чуртазынаң палғалыстығ полған, үр ниместе тоозылған чааның паза азахха турар тустың хорылыстарын чарытхан.

Пу туста наа пөзїк хоос синдегі пьесалар пўдірерїнде наа чиит хоос устар

кирек полғаннар. Иди орындағы пастыхтар чииттерні театр паза литература институттарынзар үгренерге ызып пастааннар. Пу чарадығ поэзияның салтарларын пирген. Пу туста литература наа аттарнаң пайып сыхча: А.М.Горькийнің адынаң Литературнай Институттың выпускниктері — М.Е. Кильчичаков, М.Н. Чебодаев, М.Р.Баинов, Ағбандағы педагогическай (үгретчилер тимнечен) институттың выпускниктері — Н.Е.Тиников, В.В.Угдыжеков, С.И.Чарков, Н.Ф.Топанов. Оларның көбізі поэзия паза проза жанрларында тоғынғаннар. Драматургияда — М.Е.Кильчичаков, С.И.Чарков, Г.Ф.Топанов.

Чаа соондағы писательлернің чайаачызында амыр чуртастағы тоғысха айланары чарыдылча. Ол тустағы пьесаларның проблематиказы чуртаснаң поэзия іле сығарылған — сидік чаа чыллары соондағы наа амыр пүдіріг, аал хониин көдірері чирібістің тархынына андағох сидік кизек пол парған. Тоғыстың кизізі мында өөн пол парча. Ол — Г.Ф. Топановтың паза Л.Черенцовтың пьесазы «Чазыда» (“Bozkırda”, 1949). Пу периодтың драматургиязы хоос синнің илееде сингенінең не нимес, че ідөк драма произведениелерінің саңай чох полғанынаң характеризоваться полча (көзіділ парған).

Действие пьесада Хакасияның пір колхозында парча. Анда, хырларға суғ чайдырар наа ондай кирип, чир-тамахтарының, тамахтың өзізін көдірерге сиренчелер. Талазығ мында матырларның пос паза общественной чуртазының пик пулғалызында пөгілче. Пьесаның тоозылғанында прай персонажтар пос часкаларын таап алчалар, олар маннаңаархызына ізенчелер, хайда хынысха даа, подвигке дее, алнында парчатхан тоғысха даа орын пар. Пу пьесаның сағызының өөн тузазы: пүдіріге, сынында полған нименің чайаачы алызиина айланғаны — үр иткен чааның аар чүрек палиинаң чазылар чалғыс орта чол. Драматическай талазығ аннаңох хатығ пол сыхча, ағаа драматическай өңнер пирілче — наа полчатханы, олох туста чазыт нима, подтекст пар полғаны, прай пу нимелер хайди даа көрігчилерні киртіндірерге кирек полғаннар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.